

*Марія Михайлівна Гембарська,
здобувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

ЗАКОННІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ ПРАВОВОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

Правовий світогляд на тему «Людина і право» є багатовіковим. Ще за античних часів мислителі намагалися розглядати це питання, як потребу для розвитку людини і держави. Відповідно до принципу логічної послідовності аналізуються ідеї співвідношення права до людини, а отже, законності і справедливості, у працях вчених Античності, Середньовіччя, періоду Відродження, Просвітництва та Нового часу. Еволюційний характер вказаних ідей доводить можливість структуризації етапів їх становлення і розвитку. Дослідження творчості античних мислителів надало можливість зробити висновки, що справедливість споконвіку була мірою людських вчинків. А основні принципи побудови правової держави формуються на звичайних принципах загальноприйнятих уявлень людських якостей, а саме: моралі, людяності, справедливості. Отже, поняття «право», «справедливість» та «держави» повинні розглядатися не лише із зовнішнього боку, а осмислюватися в існуючому взаємозв'язку. Справедливість має пріоритет у суспільній моралі та становить єдиний критерій легітимності суспільного порядку, що забезпечується правом, у тому числі і примусовими методами. Громадянське суспільство неможливе без примусу, твердого права, забезпеченого мораллю.

Право — це система або сукупність формально виражених норм (правил поведінки), які відображають і регулюють найбільш важливі економічні, політичні та інші соціальні відносини (закономірності їх розвитку), встановлені або санкціоновані державою, мають загальнообов'язковий характер, виражають міру справедливості, рівноправності, свободи і відповідальності учасників суспільних відносин, охороняються державною владою від порушень, закріплюють юридичні права і обов'язки суб'єктів правовідносин, охороняють соціальні цінності суспільства, держави і громадян і направлені на розвиток демократії, зміцнення законності і правопорядку.

Цілеспрямоване державне управління, забезпечення організованості і чіткого порядку в суспільстві спирається на принцип дотримання законності, вдосконалення чинного законодавства.

Загальна повага до закону, невідворотність покарання за його порушення, нетерпимість до антигромадських проявів, широка участь громадян у зміцненні правопорядку — ці риси притаманні правовій, демократичній державі.

Зміцнення законності і дисципліни в усіх сферах державного життя, а особливо у сфері виконавчо-розпорядної діяльності органів є актуальним важливим завданням на шляху побудови незалежної демократичної держави. Встановлений у державі режим законності покликаний захищати як інтереси суспільства загалом, так і кожного громадянина зокрема, забезпечувати правові основи діяльності державних органів, громадських організацій, посадових осіб.

У Конституції України зазначено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Також визначено, що основним напрямом розвитку суспільства є подальший розвиток демократії, і серед інших, вдосконалення державного апарату, зміцнення правової основи державного та суспільного життя.

Законність та її функції є об'єктом уваги багатьох вчених-юристів. Це пояснюється актуальністю цієї категорії, що має як теоретичне, так і практичне значення. З точки зору теорії права законність визначається як правова категорія, що має самостійне значення і характеризується низкою теоретичних ознак. Як поняття, що вживається у юридичній практиці, законність характеризує поведінку всіх суб'єктів права та визначає рівень практичної реалізації прийнятих державою законоположень, а отже, і рівень реальності самого права як засобу державно-владного впливу на суспільство.

Правомірним є висновок, що поняття «законність» дає уявлення про правову дійсність в аспекті практичного здійснення права. Однак законність не є тотожною таким правовим категоріям, як «реалізація права», «правомірна поведінка» та «ефективність права». Вони характеризують дію права з певного боку, тоді як законність відображає урегульованість суспільних відносин та ставлення суспільства до права у цілому. Тому рівень законності і є головним критерієм оцінки правового життя країни.

Законність є складною категорією, що охоплює декілька аспектів її розуміння, сукупність яких і визначає зміст цього поняття:

I. Як принцип права законність визначається як ідея, положення та установка, що становить основу розвитку і функціонування права.

Основними положеннями, що визначають зміст законності, є: загальність вимог закону; верховенство і єдність закону; рівність громадян перед законом та судом; невідворотність відповідальності суб'єктів за скоєне правопорушення.

Саме у цьому значенні законність пронизує всі сторони дії права, починаючи з процесу його формування та закінчуючи однією з форм реалізації норм. Вона визначає одну з особливостей права як самостійної юридичної категорії.

II. Законність як принцип поведінки суб'єктів права характеризується як вимога добровільного виконання покладених обов'язків, реалізації суб'єктивних прав у встановлених формах та межах. Зміст законності у цьому значенні характеризується такими положеннями: конституційне закріплення прав та свобод людини; створення необхідних умов для добровільної реалізації суб'єктами права законоположень; рівність права суб'єктів; невідворотність відповідальності за скоєні правопорушення; діяльність у сфері права на основі загальнодозвільного принципу «дозволено все, що не заборонено законом».

Це значення законності характеризує поведінку фізичних осіб у відносинах, регламентованих правом. Можливість безперешкодного виконання обов'язків та використання прав і становить сутність законності в аспекті регулювання відносин у суспільстві.

Отже, законність є складною категорією, що характеризується різними рівнями прояву та аспектами. У цілому вона може бути визначена як комплексна політико-правова категорія, що відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, органічну взаємодію права та влади, права та держави.

Це визначення характеризує основні риси законності як самостійної категорії: це критерій оцінки правового життя суспільства; це принцип, метод і режим неухильного виконання норм права; це категорія, що має визначений зміст.

Основними чинниками змісту законності є її вимоги, тобто моменти, сторони, з яких вона складається. Вони характеризують окремі види діяльності певних суб'єктів у сфері права та обумовлюються змістом його норм. Деякі автори ототожнюють вимоги та принципи законності, хоча у дійсності ці категорії є різними як по суті, так і за обсягом.

Основними вимогами законності є:

1) верховенство права в житті суспільства та держави вимагає правової регламентації найважливіших сфер діяльності суспільства, які об'єктивно потребують регулювання правом, відповідності змісту закону ідеї права, гуманізму та справедливості;

2) верховенство закону виявляється у верховенстві його змісту над змістом інших нормативно-правових та індивідуальних актів, які приймаються на основі закону, у встановленому ним порядку та формі;

3) рівність перед законом забезпечує надання всім суб'єктам рівних прав та покладення рівних обов'язків, створення рівних умов реалізації права, відсутність будь-яких привілеїв у сфері права, невідворотність відповідальності та боротьбу з правопорушеннями;

4) неухильне дотримання правових актів всіма суб'єктами права передбачає необхідність реалізації державно-владних приписів та їх обов'язковість для всіх суб'єктів права;

5) неухильна реалізація прав та свобод забезпечує необхідність конституційного закріплення прав та свобод, створення умов щодо їх реалізації; забезпечення механізму реального втілення прав, їх охорони, гарантування і поновлення, яка відображає конституційне положення про права і свободи людини як вищу соціальну цінність суспільства;

6) правильне та ефективне застосування норм права компетентними органами держави у межах повноважень, відповідно до закону, гарантоване можливістю застосування юридичної відповідальності;

7) послідовна боротьба з правопорушеннями вимагає чіткого визначення та нормативного закріплення протиправної поведінки, встановлення відповідальності відповідно до санкції правової норми, своєчасного реагування на будь-яке правопорушення та неможливості ухилитися від відповідальності за скоєне;

8) неприпустимість свавілля у діяльності посадових осіб забезпечує реалізацію владних повноважень відповідно до наданої компетенції, з врахуванням інтересів суспільства, у рамках закріпленої правової процедури.

Здійснення зазначених вимог і утворює законність та визначає її місце в суспільстві як засобу забезпечення стабільності правопорядку та ефективності правового регулювання.

Разом із цим законність можливо визначити як фундаментальну юридичну категорію, яка є критерієм правового життя суспільства і громадян. Це комплексне політико-правове явище, що відображає правовий характер організації суспільного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави.

Законність є багатограним поняттям і може розглядатися у кількох аспектах.

Законність як принцип здійснення публічною адміністрацією владних повноважень означає: вимогу законодавчого закріплення компетенції владних структур; ухвалення рішень у межах компетенції та на підставі закону; дотримання у діяльності суб'єктів владних повноважень конституційних прав і свобод людини.

Законність як принцип поведінки фізичних осіб у сфері права: реальна можливість здійснення суб'єктом права наданих йому прав за умови неухильного виконання покладених на нього обов'язків; конституційне закріплення правового статусу особи; можливість звернутися за судовим захистом власних прав та наявність ефективних засобів юридичної відповідальності.

Законність як принцип побудови системи нормативних актів: ієрархічність цієї системи; відповідність законів і підзаконних актів конституції держави.

Законність як режим соціально-політичного життя: вимога точного і неухильного виконання законів та заснованих на них підзаконних актів усіма суб'єктами права, що визначає реальність писаного права та ступінь його втілення.

Отже, законність — це правовий режим у державі, за якого діяльність суб'єктів публічної адміністрації, юридичних і фізичних осіб здійснюється відповідно до вимог закону.

Цьому сприяють: 1) наявність розгалуженої системи законодавства, яке відображає волю та інтереси переважної більшості населення, спрямоване на забезпечення прав людини і передбачає як однаковість нормативно-правового регулювання на всій території країни, так і однакове застосування правових норм до всіх суб'єктів права; 2) високий рівень правової

культури населення, тобто поважання права суб'єктів правовідносин та їхня згода діяти у визначених ним межах, зіставляти власні вчинки з вимогами норм законодавства, наявність державних гарантій, за допомогою яких у суспільстві впроваджується, а в разі порушення — відновлюється законність.

Важливе значення для визначення змісту законності мають її принципи, тобто вихідні засади: верховенства права; верховенства закону; рівності всіх суб'єктів перед законом; стабільності правопорядку; нормативної обґрунтованості правових рішень; охорони прав громадянина; єдності розуміння і застосування права; нагляду, контролю за виконанням закону та невідворотності відповідальності; єдності; реальності і доцільності законності.

Дотримання законності гарантується передбаченою законодавством системою спеціальних засобів, тобто гарантій — обумовлених чинним законодавством і розвитком суспільного життя факторів, що забезпечують дотримання законності.

За змістом ці гарантії поділяють на: вимоги розвиненості правової системи; ефективність системи нагляду за законністю; наявність засобів примусу, спрямованих на відновлення порушеного права; застосування до порушників закону державних засобів впливу.

За статусом розрізняють гарантії: превентивні (запобігають порушенню закону); охоронні (є засобами примусового характеру); каральні (реальне застосування до правопорушників передбачених нормою закону мір покарання).

В Україні законність — це конституційний принцип. Як проголошено у ст. 8 Основного Закону, закони та інші нормативно-правові акти ухвалюються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України (ст. 6); кожен громадянин зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68).

Статтею 21 Конституції України гарантовано, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Виразний приклад щодо рівності всіх людей перед законом — Закон України «Про статус народного депутата України». Так, у ч. 1 ст. 27 вказаного Закону зазначено, що народному депутату гарантується депутатська недоторканність на весь строк здійснення депутатських повноважень. Про це ж ідеться і в ч. 1 ст. 80 Конституції України.

Рішенням Конституційного Суду України від 26 червня 2003 р. надається тлумачення положень Закону України «Про статус народного депутата».

Депутатська недоторканність є елементом статусу народного депутата України і конституційною гарантією, яка спрямована на створення належних умов для безперешкодного та ефективного здійснення ним депутатської діяльності (депутатських повноважень). Вона не є особистим привілеєм, а має публічно-правовий характер. Її мета не тільки убезпечити народного депутата України від незаконного втручання в його депутатську діяльність, а й сприяти належному функціонуванню парламенту.

Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образи чи наклеп, вони не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані.

Положення ч. 1 ст. 80 Конституції України та відповідне положення ч. 1 ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України» треба розуміти так, що депутатська недоторканність як елемент статусу народного депутата України є гарантією безперешкодного та ефективного здійснення ним своїх повноважень і передбачає звільнення його від юридичної відповідальності у визначених Конституцією України випадках та особливий порядок притягнення народного депутата України до кримінальної відповідальності, його затримання, арешту, а також застосування інших заходів, пов'язаних з обмеженням його особистих прав і свобод.

Отже, з пояснень Конституційного Суду України вбачається надання народним депутатам України особливого статусу безпеки і безвідповідальності за скоєні ними дії. Звичайна пересічна людина не має можливості бути рівним за статусом законності з такими самими нібито людьми, які носять почесне звання «народних обранців».

Із аналізу змісту Закону України «Про статус народного депутата України» та з пояснень Конституційного Суду України вбачається, що затримання чи арешт народного депутата України, притягнення до кримінальної відповідальності, притягнення до юридичної відповідальності неможливе без згоди Верховної Ради України.

Слід розуміти, що такий стан на сьогодні дає змогу народним депутатам України вести неправомірні дії стосовно діючого законодавства, тобто приводить до неефективного законодавства.

Ефективне законодавство — це результат цілеспрямованої дії людей для досягнення чітко окресленої мети. У юридичній літературі є багато різних підходів до визначення ефективності законодавства. Найбільш поширене це співвідношення між фактичним результатом дії і тими соціальними цілями законодавства, для досягнення яких це законодавство і було прийняте.

Президент України є главою Української держави, гарантом її незалежності і територіальної цілісності, конституційних прав і свобод її громадян, Верховним головнокомандувачем Збройних Сил. Саме тому Конституція України встановлює для нього особливий правовий захист і особливу процедуру імпідменту у разі порушення ним законодавства.

Такий особливий правовий захист глави держави застосовується в усіх країнах світу. Водночас український варіант депутатської недоторканності не має нічого спільного з практикою демократичних країн, де член парламенту, який порушив закон, несе таку ж відповідальність, як і решта громадян.

Отже, можна зробити висновок, що згідно з Конституцією України «народні обранці», які також є громадянами України, не є звичайними людьми і мають набагато більше привілеїв, ніж звичайні люди.

Як вказано у ст. 1 Загальної Декларації прав людини: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах». Що означає рівність у правах?

Найважливіше у праві — дотримуватися справедливості, а фундаментальною складовою справедливості є рівність. Необхідно виділити чіткий критерій, відповідно до якого можна було б судити про закон як про правовий або неправовий, у протилежному випадку — не буде зрозуміло, коли саме закон втрачає характеристики правового і стає неправовим, чи навіть сваволею. Якщо наука не визначить чіткого критерію, який дозволить відокремити справжнє право від свавілля й інших, перехідних до нього форм, тоді небезпека трактування неправових процесів і явищ як правових актуалізується.

Правильне розуміння і регламентація рівності є необхідною умовою для з'ясування і вирішення багатьох практичних питань, зокрема шляхів розбудови демократичної, соціальної держави.

Історія розвитку категорії рівності пронизана боротьбою, в цілому, трьох течій: аристократичної, демократичної та соціалістичної. Відповідно, кожна з цих течій представлена певним соціальним прошарком. Так, аристократичний напрям підтримують переважно представники вищих (за майновим статусом та доступом до влади) прошарків суспільства. Вони проти будь-якої рівності, як фактичної, так і формальної. Прихильниками демократичної течії, як правило, є середні прошарки, які відстоюють ідею формально-правової рівності. І останнє спрямування — соціалістичне (або комуністичне) — сповідують представники нижчих прошарків. Вони підтримують фактичну (майнову) рівність.

Таким чином, сформувалися різні підходи до пояснення, виправдання чи заперечення рівності.

Якщо Конституція України закріпила орієнтир на побудову правової держави то, на нашу думку, єдино можливою перспективою може бути ствердження формально-правової рівності, інакше кажучи, рівності перед законом, процесуальної рівності та рівності можливостей розкрити і реалізувати свої здібності та законні інтереси.

Гембарська М. М. Законність як критерій правового життя суспільства

У статті розглянуто законність як фундаментальну юридичну категорію, яка є критерієм правового життя суспільства. Це комплексне політико-правове явище, що відображає правовий характер організації суспільного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави. Зазначено, що зміцнення законності і дисципліни в усіх сферах державного життя, а особливо у сфері виконавчо-розпорядної діяльності органів є важливим завданням на шляху побудови незалежної демократичної держави. Встановлений у державі режим законності покликаний захищати як інтереси суспільства загалом, так і кожного громадянина зокрема, забезпечувати правові основи діяльності державних органів, громадських організацій, посадових осіб.

Ключові слова: законність, критерій, правове життя суспільства, режим законності.

Гембарская М. М. Законность как критерий правовой жизни общества

В статье рассмотрены законность как фундаментальную юридическую категорию, которая является критерием правовой жизни общества. Это комплексное политико-правовое явление, отражающее правовой характер организации общественной жизни, органическую связь права и власти, права и государства. Указано, что укрепление законности и дисциплины во всех сферах государственной жизни, а особенно в сфере исполнительно-распорядительных деятельности органов является важной задачей на пути построения независимого демократического государства. Установленный в государстве режим законности призван защищать интересы как общества в целом, так и каждого гражданина, обеспечивать правовые основы деятельности государственных органов, общественных организаций, должностных лиц.

Ключевые слова: законность, критерий, правовая жизнь общества, режим законности.

Hembarska M. Legitimacy as a criterion for legal society

The paper considers the legality of fundamental legal category that is the criterion of the legal society. The complex political and legal phenomenon that reflects the legal nature of social life, the organic connection of law and government, law and the state. Indicated that the rule of law and discipline in all spheres of public life, especially in the executive and the manager of the business is relevant important task towards building an independent democratic state. Established in state regime legitimacy is designed to protect the interests of society as a whole, and each citizen in particular, provide the legal framework for public bodies, public organizations and officials.

Key words: legitimacy, criterion, legal society, regime legitimacy.